

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 2ΑΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1999

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ. — Καιρός ή τὸ κρίσιμον ἐλάχιστον στις Ἐπιστῆμες τῆς Φύσεως
κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Εὐάγγελου Μουτσόπουλου*.

Ἀφιερώνεται στὴν μνήμη
τοῦ καθηγητοῦ Νικολάου Λιβαδάρα

Τὸ φιλοσοφικὸ πρόβλημα τοῦ καιροῦ ἀντιμετωπίστηκε τὸ πρῶτον, ἔστω κ' ἐμ-
μέσως, ἀπὸ τὸν Δημόκριτο, στὸ πλαίσιο τῆς ἐκ μέρους του χρήσεως τοῦ προθήματος
εὐ-¹ τὸ ὁποῖον προσδιορίζει ἓνα μέτρο πού τόσο λίγο ὑπερβαίνεται, ὥστε ἐπιδρᾶ
εὐμενῶς ἐπὶ τῆς πραγματικότητος τὴν ὁποῖαν χαρακτηρίζει· μέτρον πού ἐγγράφε-
ται ὡς καιρὸς κι ὡς διακρίβωση, καὶ πού ἐπιβάλλεται ὡς τὸ ἀκρότατον ὄριον ἀνο-
χῆς² πού προηγεῖται τῆς εἰσβολῆς τοῦ ἄγαν στὴν πραγματικότητα ἐκείνην. Ἡ ἴδια
αὐτὴ ἔννοια τοῦ καιροῦ θὰ μελετηθῆ ἐδῶ ὡς πρὸς τὴν σημασία της στὸ ἔργο τοῦ Ἀ-
ριστοτέλους, ἔστω καὶ ὑπὸ γωνίαν κάπως στενήν. Πράγματι, ἀξίζει πάντοτε ν' ἀνα-
φέρεται κανεὶς στὸ ἔργο τοῦ Σταγειρίτου, τὸ ὁποῖον ἐξακολουθεῖ νὰ κυριαρχεῖ ἐπὶ
τῆς σύγχρονης ἐπιστημονικῆς σκηνῆς, ἔστω κι ἀρνητικῶς, στὸ πλαίσιο τῆς «φιλο-
σοφίας τοῦ ὄχι», κατὰ τὸν Bachelard.

Σὲ δύο προηγούμενες ἀνακοινώσεις μου προσπάθησα νὰ προσδιορίσω τὴν ση-
μασία καὶ τὴν σπουδαιότητα τῆς ἐννοίας τοῦ καιροῦ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, πρῶτον
καθ' ἑαυτήν³. Ὑστερα, ὡς πρὸς τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά⁴. Σ' ὅσα ἀκολουθοῦν,

* Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Kairos ou le minimum critique dans les sciences de la nature selon Aristote.*

1. Πβ. Ε. Μουτσόπουλος, Εἶναι ἡ ἠθικὴ τοῦ Δημοκρίτου ἠθικὴ τοῦ καιροῦ; *Πρακτικὰ τοῦ Ἀ' Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο* (1983), τ. 1, Ξάνθη, 1984, σσ. 317-326.

2. Πβ. Τοῦ Αὐτοῦ, Tolérance et équité, *Diotima*, 27, 1999, σσ. 159-161.

3. Πβ. Τοῦ Αὐτοῦ, La fonction du kairos selon Aristote, *Revue Philosophique*, 110, 1985/2, σσ. 223-226.

4. Πβ. Τοῦ Αὐτοῦ, Kairos et comportement chez Aristote, *Συνέδριον Aristotle. On Mé-taphysics*, ἐπιμ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Στ. Δημόπουλος, Θεσσαλονίκη, Ἀριστοτέλειο Πα-
νεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1999, σσ. 21-26.

θ' αναφερθῶ στὸ κρίσιμο μέρος ποὺ ὁ καιρὸς διαδραματίζει ἐντὸς τοῦ ἀριστοτελικοῦ στοχασμοῦ ὅταν αὐτὸς ἀφορᾷ στὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσεως. 'Οριζόμενος ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς «τὸ εὖ ἐν χρόνῳ»⁵, ἀλλὰ κι ἀναλυόμενος μὲ τὴν σημασία αὐτὴν σὲ πλεῖστα χωρία τοῦ ἐν γένει ἔργου⁶ τοῦ Σταγειρίτου, ὁ καιρὸς προβάλλει ὡς τὸ προϊὸν μιᾶς ἀναδομήσεως τῆς χρονικότητας. Ποτὲ δὲν θὰ ἐπισημανθῆ ἐπαρκῶς πόσον ἡ ἰδέα τῆς χρονικῆς συνεχείας διατελεῖ, στὴν πραγματικότητα, ὑποτελής σὲ μιὰν καθαρὰ νοητικὴ συμβατικὴ θεώρηση κατ' οὐσίαν στηριζόμενη ἐπὶ μιᾶς διαδοχῆς ὑποθετικῶν καταστάσεων ποὺ ἐκφράζουν ἀντιστοίχως τὶς κατηγορίες τοῦ πρῶν, τοῦ κατὰ καὶ τοῦ μετὰ διαδοχῆς ποὺ ἐπιβάλλεται μ' αὐστηρότητα ἐντελῶς ἐπιστημονικὴν στήν, ἔστω καὶ ἀμφισβητούμενην, πρὸ τοῦ γράμματος, καρτεσιανὴν ἀνάλυση τοῦ πραγματικοῦ⁷, καὶ τοῦτο σὲ σημεῖον ὥστε νὰ ἔχει ὑποστηριχθῆ, στὸ πεδίο τῆς νεώτερης φυσικῆς, πὼς ὁ χρόνος, τελικά, ἄλλο δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ὠρολόγιον ἐκ συναρμολογήσεως κατεσκευασμένον ποὺ, τὸ πολὺ, σκοπὸν ἔχει νὰ μᾶς ὑπενθυμίζει τὶς συναντήσεις μας⁸.

Παρόμοια ὡστόσο θεώρηση τοῦ χρόνου προϋποθέτει μιὰν ἐπιστημονικὴ συνείδησιν ἰδεώδη ἐντελῶς ἀπεσπασμένην ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, κ' ἡ ὁποία δρᾷ δίκην ἀπλοῦ παρατηρητοῦ τῆς ἐκτυλίξεως τῶν φαινομένων, ἔστω κι ἂν γίνεαι ἀποδεκτὸ πὼς ἡ παρατήρηση παραμένει ἀνεξάρτητη μιᾶς προθετικότητας ἥτοι μιᾶς δεδομένης προθέσεως τῆς συνειδήσεως. Ἀπεναντίας, δὲν ὑφίσταται κατὰσταση πραγματικῆ ὅπου ἡ συνείδηση, θεωρητικὴ ἢ πρακτικὴ, δὲν στρατεύεται ἐναντι τῆς πραγματικότητας τὴν ὁποίαν παρατηρεῖ κ' ἐπὶ τῆς ὁποίας ἀδιάκοπα προσπαθεῖ νὰ ἐπέμβει, ὥστε καλύτερα νὰ τὴν συλλάβει καὶ νὰ τὴν ἐλέγξει. Ἡ στάση αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴν θεώρηση δυὸ νέων κατηγοριῶν ποὺ, στὴν συνείδηση, κατ' οὐσίαν προηγούνται τῶν τριῶν χρονικῶν κατηγοριῶν οἱ ὁποῖες ἀνεφέρθησαν προηγουμένως: πρόκειται περὶ τῶν κατηγοριῶν τοῦ οὐπῶ καὶ τοῦ οὐκέτι, ποὺ συνιστοῦν, τρόπον τινά, τὸ δίσημον σχῆμα στὸ ὁποῖον ἀνάγεται τὸ τρίσημον ἐκεῖνο σχῆμα ποὺ ἀποτελοῦν οἱ προηγουμένως μνημονευθεῖσες χρονικῆς κατηγορίες.

5. Ἡθ. Νικομ., Α 4, 1096 a 26· Ἡθ. Εἰδ., Α 8, 1217 b 32· 37· 38.

6. Πβ. λ.χ. Ἀναλ. πρ., Α 36, 38b 35· Μ.τ.φ., Α5, 985b 30· 9, 990a 23· Η3, 1043b 25· Μ4, 1078b 22· Ἡθ. Νικομ., Β7, 1108b 7· Πολιτ., Μ8, 1269a 28· 19, 1272a 26· Γ3, 1276a 31· Η16, 1334b 35· 1335a 41.

7. H. Bergson, *L'évolution créatrice, Oeuvres*, Paris, P.U.F., 1959, σ. 657· Πβ. E. Μουτσπούλου, *La critique du platonisme chez Bergson*, 5η ἔκδ., Athènes, I.P.R., 1997, σσ. 30-31.

8. Πβ. Τοῦ Αὐτοῦ, *Καιρὸς καὶ ἱστορία, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 59, 1984, σσ. 532-551, ἰδίᾳ σ. 536.

Οι ίδιες αυτές δυο κατηγορίες προσδιορίζουν την ελάχιστην εκείνην ζώνην όπου τοποθετείται ο καιρός, κατ' αρχήν ανεπανάληπτος, πρὸς τὸν ὅποιον συμφώνως ἡ συνείδησις δύναται νὰ ἐπεμβαίνει κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν συμβαινόντων⁹.

Ἄν ἀνατρέψωμε τὴν ἀληθινὴν τάξιν τῆς πραγματικότητος, τότε ἡ ἀρχικὴ καιρικότης ἀποκαλύπτεται ὡς ἡ ἀναδόμησις τῆς χρονικότητος: μέσῳ τοῦ καιροῦ, ἡ συνείδησις ἐγκαθίσταται, ἀντιστοιχῶς καὶ κατὰ προήγησιν, μέσα στὸ ἐπερχόμενον (εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ οὐρανοῦ) ἢ, καθ' ὑστέρησιν, μέσα στὸ παρωχημένον (εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ οὐκέτι)¹⁰. Προκειμένης τῆς τελευταίας αὐτῆς περιπτώσεως, καὶ τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ὁ Husserl ὁμιλεῖ, περὶ ἑνὸς *συγκρατούμενου* παρόντος τὸ ὅποιον ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀναπολούμενον παρωχημένον τῶν ποιητῶν. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ προσδιορισμοὶ ἐκρίθησαν ἀπαραίτητοι ὡς εἰσαγωγικοὶ στὴν προβληματικὴ πὺθὸς ἐκθέσεως. Σπεύδω νὰ καθησυχάσω ἀναγνώστας καὶ ἀκροατάς μου: δὲν θὰ καταφύγω σὲ σειρὰν ἀφηρημένων θεωριῶν, ἀλλὰ θὰ περιοριστῶ στὴν ἀνάλυσιν μιᾶς σειρᾶς συγκεκριμένων χωρίων· ἀνάλυσιν ἢ ὅποια ὑποθέτω πῶς θὰ καταστήσει προφανῆς τὸ ἐπιστημολογικὸν πεδίον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἔννοια τοῦ καιροῦ ἀποβαίνει δραστηκῆ ἐντὸς τοῦ ἀριστοτελικοῦ στοχασμοῦ, περιοριζόμενος, ὅπως ἤδη ἐδήλωσα, σὲ θέματα σχετικὰ πρὸς τὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσεως.

Ἐκ τῆς ἀποψῆς μεθοδολογικῆς, ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ πῶς ἡ ἔκθεσις δευτερευόντων προβλημάτων ἀναφερόμενων σὲ κάποιο κύριον θέμα πρέπει ἀπαραιτήτως ν' ἀναληφθῆ ἐκτὸς τοῦ πλαισίου τῆς ἐξετάσεως τοῦ τελευταίου αὐτοῦ, πρὸς ἀποφυγὴν διασπορᾶς τῆς ὑπὸ διαπραγμάτευσιν γενικῆς θεματικῆς. Γιὰ τὸν λόγον αὐτόν, μόλις παρόμοιο πρόβλημα παρουσιαστῆ κατὰ τὴν διάρκειαν μιᾶς ἐξετάσεως, ὁ Σταγειρίτης ἀναβάλλει τὴν ἀνάπτυξίν του παραπέμποντας στὸ ἀντίστοιχο οὐσιαστικὸν κεφάλαιο. Ἀντιμετωπίζει συνεπῶς τὸ κεφάλαιον αὐτὸ ὡς καιρικόν, δηλαδὴ ὡς τὸ συγκεκριμένον ἐκεῖνο τμήμα ὅπου ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐπὶ μέρους προβλήματος ἐνδείκνυται ν' ἀναπτυχθῆ κανονικῶς. Ἡ πρώτη δηλαδὴ μνεῖα τοῦ προβλήματος αὐτοῦ δὲν εἶναι παρὰ ἀπλῆ προαγγελία του, καὶ τοῦτο ὑπὸ τὶς ἐξῆς ἐκφορές: «ἐροῦμεν περὶ τούτου τοῦ πάθους ὅταν... ἢ καιρός»¹¹. ἢ «περὶ τούτων... ἐν ἄλλοις καιροῖς οἰκιοτέρους

9. Πβ. Τοῦ Αὐτοῦ, Χρονικὰ καὶ «καιρικὰ» κατηγορίαι, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1962, σσ. 412-436, καὶ Φιλοσοφικοὶ προβληματισμοί, τ. 1, Συνείδησις καὶ δημιουργία, Ἀθῆναι, Ἐρμῆς, 1971, σσ. 97-123.

10. Πβ. Τοῦ Αὐτοῦ, *Maturation et corruption. Quelques réflexions sur la notion de kairos*, *Revue des Travaux de l'Académie des Sciences Morales et Politiques et Comptes Rendus de ses Séances*, 131, 1978/1, σσ. 1-20.

11. *Μετεωρ.*, Α7, 344b 26.

ποιητέον τὴν σκέψιν»¹². ἢ «περὶ ὧν ὕστερον λεκτέον κατὰ τοὺς οἰκείους τῶν λόγων καιρούς»¹³. ἢ, τέλος, «... τὴν αἰτίαν ὕστερον ἐροῦμεν»¹⁴. Οἱ παραπεμπτικές αὐτὲς ἀναβολὲς κρίνονται ἀπὸ τὸν φιλόσοφον ἀναγκαῖες γιὰ τὴν διατήρηση τῆς τάξεως καὶ τῆς ἐνόητος τῶν ἐκθέσεών του, πάντοτε συντεταγμένων σύμφωνα πρὸς ἓνα σχέδιο αὐστηρό. Οἰαδῆποτε πρώιμη ἢ καθυστερημένη ἐμβριθὴς ἐξέταση ἐνὸς δεδομένου θὰ ἐβλαπτε τὴν αὐστηρότητα τοῦ σχεδίου αὐτοῦ. Ὑπερβολικῶς ἐνωρὶς κ' ὑπερβολικῶς ἀργὰ ἀποβαίνουν συνεπῶς τὰ ἐξωτερικὰ ὄρια μεταξὺ τῶν ὁποίων κάθε ἐπιστημονικὸν ἐγχείρημα πρέπει νὰ προωθεῖται, καὶ προσδιορίζουν τὸ ἀληθές του μέτρον.

Ἡ μετὰβαση ἀπὸ τὸ μεθοδολογικὸ αὐτὸ πεδίο στὸ γενικώτερα ἐπιστημολογικὸ εἶναι ἄμεση. Μιὰ πρώτη νύξις, σαφῶς ἐπιστημολογική, περὶ καιροῦ περιέχεται στὰ *Μετεωρολογικά*¹⁵ ὅπου ἐξηγεῖται τὸ φαινόμενο τῆς ἀστραπῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης μνημονεύει τριῶν διαδοχικῶν σχετικῶν θεωριῶν. «Μερικοὶ συγγραφεῖς», βεβαιώνει, «ὅπως ὁ Κλείδημος¹⁶, θεωροῦν πεπλανημένως πῶς ἡ ἀστραπή δὲν εἶναι πραγματική, ἀλλὰ μόνον φαινομενική. Συγκρίνουν τὸ φαινόμενο αὐτὸ πρὸς τὸ φαινόμενο ποῦ δημιουργεῖται ὅταν πλήττομε τὸ νερὸ μ' ἓνα ραβδί. Τότε, τὴν νύχτα, τὸ νερὸ φαίνεται νὰ στίλβει. Βεβαιώνουν (ἀκόμη) πῶς, παρομοίως, ὅταν τὸ νερὸ ποῦ περιέχεται στὸ σύννεφο ραπίζεται (ἀπὸ τὸν ἄνεμον¹⁷), ἡ ἀναφαινόμενη λαμπρότης συνιστᾷ τὴν ἀστραπή»¹⁸. Ἀλλά, προσθέτει ὁ Ἀριστοτέλης, «οἱ φιλόσοφοι αὐτοὶ δὲν ἦσαν εἰσέτι (οὐπω) ἐν γνώσει τῆς θεωρίας περὶ τῆς ἀνακλάσεως ἢ ὁποία νοεῖται ὡς τὸ πραγματικὸν αἴτιον τοῦ ἐν λόγῳ φαινομένου»¹⁹.

Ἦδη ἐπιβάλλονται ὠρισμένες παρατηρήσεις. (α) Ἡ ἐξήγηση τὴν ὁποίαν ἀπεδέχοντο ὁ Κλείδημος καὶ οἱ ὄπαδοί του δὲν εἶταν οὐσιαστικῶς ἀντίθετη πρὸς ἐκείνην τὴν ὁποίαν ἀπεδέχετο ἡ νέα θεωρία, ὅπως αὐτὴ ἐκτίθεται στὴν συνέχεια τοῦ ἀριστοτελικοῦ κειμένου. Καὶ ἡ πρώτη καὶ ἡ δεύτερη ὑπέθεταν μιὰν σύγκρουσην ὡς αἰ-

12. *Αὐτόθι*, Β 3, 358b 23.

13. *Περὶ ζώων γεν.*, Β4, 770b 12.

14. *Περὶ ζώων μορ.*, Β14, 658b 13.

15. Πβ. *Μετεωρ.*, Β9, 370a 10-17.

16. Πβ. 49, 1 Diels.

17. Πβ. Ἄλεξ. Ἄφρ., *ad. loc.*, 131, 24: «ἀπὸ τοῦ πνεύματος».

18. *Μετεωρ.*, Β9, 370a 10-15: «εἰσὶ δὲ τινες οἱ τὴν ἀστραπήν, ὡσπερ Κλείδημος, οὐκ εἶναι φασιν, ἀλλὰ φαίνεσθαι παρεικάζοντες, ὡς τὸ πάθος ὅμοιον εἶναι καὶ ὅταν τὴν θάλατταν τις βάβδω τύπτῃ. Φαίνεται γὰρ τὸ ὕδωρ ἀποστίλβον τῆς νυκτός. Οὕτως ἐν τῇ νεφέλῃ, ραπιζομένου τοῦ ὑγροῦ, τὴν φαντασίαν τῆς λαμπρότητος εἶναι τὴν ἀστραπήν».

19. *Αὐτόθι*, 370a 15-17: «Οὔτοι μὲν οὐπω συνήθεις ἦσαν τῆς περὶ τῆς ἀνακλάσεως δόξης, ὅπερ αἴτιον δοκεῖ τοῦ τοιούτου πάθους εἶναι».

τιον τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν φαινομένου. Τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ κατετίθετο ἀπὸ τὴν πιὸ πρόσφατη θεωρία εἶταν ἐκεῖνο, ἀρκετὰ ἀσαφές, τῆς ἀνακλάσεως τῆς ὀράσεως (ὄψεως). «Πράγματι», συνεχίζει ὁ Ἀριστοτέλης ὁ ὁποῖος ἐξηγεῖ μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν τὴν νέα περὶ τοῦ φαινομένου τῆς ἀστραπῆς θεωρία, «ἂν τὸ ὕδωρ παρέχει τὴν ἐντύπωση πὼς λάμπει ὅταν ραπίζεται, τοῦτο ὀφείλεται στ' ὅτι ἡ ὄρασή μας ἀνακλᾶται ἀπὸ τὸ ὕδωρ σὲ κάποιον στίλβον σῶμα. Γι' αὐτὸ ... καὶ ... τὸ φαινόμενο τοῦτο δημιουργεῖται κατὰ προτίμηση τὴν νύκτα... ἐνῶ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας, ἐντονώτερο, ἐμποδίζει τὴν ἐμφάνισή του»²⁰. Ἡ θεωρία αὕτη εἶναι, φυσικά, ἀκόμη περισσότερο φαντασιώδης ἀπὸ τὴν προηγούμενη, καὶ δικαίως ὁ Ἀριστοτέλης δὲν τὴν λαμβάνει σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν, ἀφοῦ οὐδαμῶς υἱοθετεῖ τὴν ἰδέα πὼς ἡ «ἀνάκλασις» συνιστᾶ τὸ «ἄληθινὸ αἴτιον» τοῦ φαινομένου. Ἀπλῶς ἀναφέρεται σ' αὐτήν. Εἶναι, συνεπῶς, δυνατὸν νὰ προστεθῆ, ἔστω κ' ἐν παρενθέσει, στὸ κείμενο τῆς ματαφράσεως: «κατὰ τὴν θεωρία αὕτη».

(β) Ἀναμφιβόλως ὁ Ἀριστοτέλης θ' ἀντέφασκεν ἂν παρεδέχετο τὴν περὶ ἀνακλάσεως θεωρίαν ὡς ὀριστικὴν, ἐνῶ ἐν συνεχείᾳ ὁ ἴδιος προτείνει μιὰν τρίτην θεωρία. Ἡ θεωρία αὕτη συνεπάγεται μιὰ γενικώτερην ἐξήγηση τῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων (πρὸς τὰ ὁποῖα συνδέει ἀκόμη καὶ τοὺς σεισμούς): ἐξήγησιν ἢ ὁποῖα ἐπικαλεῖται ἓνα αἴτιον ἐνιαῖον. Ἐκδηλούμενο κατὰ τρόπους διαφόρους, τὸ αἴτιον αὐτὸ ὑποτίθεται πὼς ἐπιφέρει καὶ ἀποτελέσματα διάφορα²¹.

(γ) Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιθυμεῖ μονάχα νὰ ὑπογραμμίσαι τὴν ἐπιτυχία καὶ τὴν ἀπήχηση τῆς περὶ ἀνακλάσεως θεωρίας κατὰ τὴν ἐποχὴ του, καθὼς καὶ τὸν καιρικὸ της χαρακτῆρα, στὸ ἐπίπεδο τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν. Ὁ Κλειδῆμος κ' οἱ ὀπαδοὶ του δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν ἐνημερωθῆ («ἐγκαίρως») περὶ τοῦ περιεχομένου τῆς νέας θεωρίας τὴν ὁποίαν θὰ εἶχαν τοῦλάχιστον ἐμμεταλλευθῆ εἴτε κατακρίνοντάς τὴν ἀνοιχτὰ εἴτε προσαρμύζοντάς τὴν πρὸς τὴν ἰδικὴν τους. Στὴν πραγματικότητα, ὁ καιρικὸς ρόλος τὸν ὁποῖον διαδραματίζει ἡ περὶ ἀνακλάσεως θεωρία ποὺ, ὅπως ἤδη διαπιστώθηκε, ὁ Ἀριστοτέλης ἀπορρίπτει, μὲ τὴν σειρά του, ὑπερβαίνοντάς τὴν, συνίστατο στὸ ὅτι, ἔχοντας ἐμφανιστῆ ὑπερβολικῶς ἐνωρίς, εἶχε τύχει τῆς ὑποστηρίξεως ὅσων τὴν εἶχαν ἀκρίτως υἱοθετήσαι συμβάλλοντάς στὴν ταχεῖάν της διάδοση καὶ θέτοντάς τὸν Κλειδῆμον καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του σὲ δυσχερῆ θέσιν.

(δ) Ἐξ ἄλλου, ἀβίαστα μειδιᾷ κανεὶς ἀνακαλῶντάς τὴν φαινομενικῶς παράδοξην ἀντίληψιν τοῦ Karl Popper, κατὰ τὴν ὁποίαν μιὰ ἐπιστημονικὴ θεωρία ἐπιβεβαιώνεται, συνεπῶς καταξιώνεται, εὐθὺς ὡς ὅχι μόνον ἔλθει ἀντιμέτωπη πρὸς μιὰν θεωρία νεώτερη, ἀλλὰ καὶ καθαρὰ ξεπεραστῆ ἀπ' αὐ-

20. *Αὐτόθι*, 370a 17-22.

21. Πβ. *αὐτόθι*, 370a 25-33.

τήν²². Στην προέκταση τῆς βεβαιώσεως αὐτῆς, δύναται νὰ λεχθῆ πὼς ἓνα κρίσιμον ἐλάχιστον θ' ἀρκοῦσε γιὰ ν' ἀλλοιώσει, θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ, μιὰν δεδομένην ἐπιστημολογικὴν κατάστασιν²³.

Ἐρχομαι σ' ἓν' ἄλλο χωρίο τῶν *Μετεωρολογικῶν*, ὅπου περιγράφεται ἡ δημιουργία τῆς ἄλω²⁴. Ἐν εἶδει εἰσαγωγῆς, ὁ Ἀριστοτέλης διακριβώνει πὼς «ἡ ἄλως δημιουργεῖται κατὰ προτίμησιν (ὅταν) ὁ ἀέρας... εἶναι ἡρεμώτερος, ἐπειδὴ σὲ περιπτώσιν ἀνέμου, εἶναι φανερό πὼς ἡ ἄλως δὲν δύναται νὰ διατηρηθῆ»²⁵. Σημειώνεται πὼς ἡ ἄλως εἶναι φαινόμενον ὀφειλόμενον στὴν παρουσία πυκνοῦ ἀέρος. Ὡστόσο, «αἱ ἄλφ δημιουργοῦνται συχνότερα περὶ τὴν Σελήνην, καθ' ὅσον ἡ θερμότης τοῦ Ἡλίου, μεγαλύτερη, διαλύει ταχύτερον τὶς πυκνώσεις τοῦ ἀέρος»²⁶, μόλις παρέχοντας σ' αὐτὲς χρόνον γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν. Αἱ ἄλφ εἶναι ὡσαύτως ὄραται καὶ περὶ τοὺς ἀστέρας «γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, καὶ τὰ σημεῖα ποὺ παρέχουν»²⁷ εἶναι ὑπερβολικῶς ἀσήμαντα γιὰ νὰ δυνηθοῦν νὰ δημιουργήσουν ὠφέλιμον ἀποτέλεσμα (ἐδῶ χρησιμοποιεῖται ἡ ἔκφρασις «οὐπω γονίμους», ποὺ ὑπογραμμίζει τὴν ἀνεπάρκειάν τους)²⁸. Στὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης ὑπονοεῖ τὴν ἀρνητικὴν σπουδαιότητα τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἀνεπαρκείας σὲ σχέση πρὸς τὸ «μέτρον». Τὰ γνωρίσματα ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ὑπερβολὴν ἢ ἀνεπάρκειαν ἐμποδίζουν τὰ ἴδια φαινόμενα νὰ δημιουργηθοῦν γιὰ λόγους διαφορετικούς: θερμότης στὴν περίπτωσι τοῦ Ἡλίου, μικρότης στὴν περίπτωσι τῶν ἀστέρων. Ὅ,τι ὅμως ἐνέχει σπουδαιότητα στὴν τελευταία αὐτὴν περίπτωσι εἶν' ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου οὐπω, ὁ ὁποῖος σημαίνει τὴν ἀδυναμίαν προσεγγίσεως τοῦ κρίσιμου κατωφλίου ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἡ δημιουργία τῆς ἄλω ἀποβαίνει δυνατὴ («γονίμους») καί, συνεπῶς, ἓν τιμι μέτρον, κάπως διαρκές.

Ἐνα τρίτο χωρίον τῶν *Μετεωρολογικῶν* ἐξιστορεῖ τὶς βραδεῖες κλιματικὰς μεταβολὰς ποὺ ἔχουν ἐπιπτώσεις ἐπὶ τῆς ποιότητος τοῦ ἐδάφους καί, κατὰ προέκτασιν,

22. Πβ. Ε. Μουτσοπούλου, Ὁ Karl Popper, μυσταγωγὸς στὸν στοχασμὸ ἐπὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, *Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐπίσημοι λόγοι, 1991-1994*, 31, β' μέρος, 1993 (25 Μαΐου 1993).

23. Τοῦ Αὐτοῦ, *Histoire et temporalité chez Hegel, Hegel-Jahrbuch*, 1981-1982 (Roma, Jouvence), σσ. 39-51· καὶ *Kairos. La mise et l'enjeu*, σσ. 300-312, ἰδίᾳ σ. 303.

24. Πβ. *Μετεωρ.*, Γ3, 373a 26-31.

25. *Αὐτόθι*, 373a 26-27.

26. *Αὐτόθι*, 373a 27-28: «πλεονάκις δὲ γίνονται αἱ ἄλφ περὶ τὴν σελήνην διὰ τὸν ἥλιον θερμότερον ὄντα θάττον διαλύειν τὰς συστάσεις τοῦ ἀέρος».

27. Πβ. *αὐτόθι*, Γ2, 372a 18.

28. Πβ. *αὐτόθι*, Γ3, 373a 28-31: «περὶ δὲ τοὺς ἀστέρας γίνονται μὲν διὰ τὰς αὐτὰς αἰτίας, οὐ σημειώσεις δ' ὁμοίως, ὅτι μικρὰς πάμπαν ἐκδηλοῦσι τὰς συστάσεις καὶ οὐπω γονίμους».

τῶν δημογραφικῶν κινήσεων τις ὅποῖες ἐπιφέρουν²⁹. Ἡ βραδύτης αὐτὴ ἀποβαίνει αἰτία, ὁ μεταξὺ τῆς ἀρχῆς μιᾶς κινήσεως τοῦ εἴδους αὐτοῦ καὶ τῆς ὀλοκληρώσεώς της διαρρέων χρόνος νὰ εἶναι τόσον μακρὸς, ὥστε ἡ συλλογικὴ συνείδηση νὰ χάνει ἀκόμη καὶ τὴν ἀνάμνησιν ὄχι μονάχα τῆς μετακινήσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐγκαταστάσεως μιᾶς ἀνθρώπινης ομάδος³⁰. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης προστρέχει στὸ παράδειγμα τοῦ ὀλονὲν ξηρότερου κλίματος τῆς Αἰγύπτου, φαινομένου τὸ ὁποῖον συνδέει πρὸς τὴν κατασκευὴν νέων ἐκβολῶν τοῦ Νείλου, δίπλα στὴν μοναδικὴ φυσικὴν ἐκβολὴ του, τὴν ἐκβολὴν δηλαδὴ τοῦ Κανώπου³¹: «παλαιά, ἡ Αἴγυπτος δὲν εἶταν παρὰ αὐτὸ ποῦ ὠνομάζετο Θῆβαι, ὅπως τὸ δείχνει καὶ ὁ Ὀμηρὸς³², ὅμοια νεώτερος, οὕτως εἰπεῖν, τῶν μεταβολῶν ἐκείνων. Πράγματι, αἱ Θῆβαι εἶναι ὁ τόπος τοῦ ὁποῖου ὁ Ὀμηρὸς μνημονεύει, ὡσὰν ἡ Μέμφις νὰ μὴν ὑπῆρχεν εἰσέτι (οὕτω), ἂν ὄχι ἐντελῶς, τοῦλάχιστον ὑπὸ τὴν παροῦσαν σπουδαιότητά της. Τοῦτο εἶναι ὅλως φυσικόν, ἀφοῦ οἱ χαμηλότερες περιοχὲς τῆς Αἰγύπτου κατοικήθησαν μεταγενεστέρως σὲ σχέσιν πρὸς τὶς ὑψηλότερες»³³.

Εἶναι ἀναγκαῖον νὰ σημειωθῇ ἐδῶ ἡ ὅλως μεθοδικὴ ἀκριβολογία μὲ τὴν ὁποίαν ὁ Ἀριστοτέλης συνδέει τὶς ἀνθρώπινες δραστηριότητες πρὸς τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Δίπλα ὅμως στὶς διεισδυτικὰς αὐτὰς ἀναλύσεις, τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ὀμηρὸς ἀγνοεῖ τὴν ὑπαρξὴ τῆς Μέμφιδος εἶναι σημαντικόν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει τὴν σιωπὴν τοῦ Ὀμήρου στ' ὅτι ἡ πόλις αὐτὴ δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη στὴν ἐποχὴν του ἢ τοῦλάχιστον δὲν εἶχεν ἀκόμη φθάσει, λόγῳ τῆς σχετικῆς της σμικρότητος, τὸ κρίσιμον κατώφλιον τῆς φήμης. Ἄς μνημονευθῇ ἐν παρόδῳ ἡ τελεσιδικίως ἀποδεδειγμένη ἀπὸ τὴν Monique Trédé ἐτυμολογικὴ σχέσιν, μεταξὺ τῶν ὄρων κρίσις καὶ καιρός³⁴. Εἰσερχόμεθα ἐδῶ στὴν περιοχὴ τῆς ἐπεξεργασίας ἐνὸς κανονισμοῦ τῆς ἀναπτύξεως τῆς πολιτείας, ὅπως τὸν καθορίζουν τὰ Πολιτικά. Ἀρχικῶς ὁ Πλάτων εἶχε προσδιορίσει

29. Πβ. αὐτόθι, Α 14, 351b 10-28.

30. Πβ. αὐτόθι, 351b 19-28.

31. Πβ. αὐτόθι, 351b 29-34: «φαίνεται οὖν καὶ τὰ στόματα πάντα πλὴν ἐνός, τοῦ Κανωπινοῦ, χειροποίητα καὶ οὐ τοῦ ποταμοῦ ὄντα».

32. Πβ. Ἰλιάδος Μ, 381.

33. Πβ. Μετεωρ., Α14, 351b 35 - 352a 3: «τὸ ἀρχαῖον, ἡ Αἴγυπτος Θῆβαι καλούμενοι. Δηλοῖ δὲ καὶ Ὀμηρὸς, οὕτω πρόσφατος ὢν, ὡς εἰπεῖν, πρὸς τὰς τοιαύτας μεταβολὰς. Ἐκείνου γὰρ τοῦ τόπου (sc. τῶν Θηβῶν) ποιεῖ μνεῖαν ὡς οὕτω Μέμφιος οὔσης ἢ ὅλως ἢ τηλικαύτης. Τοῦτο δ' εἰκὸς οὕτως συμβαίνει. Οἱ γὰρ κάτωθεν τόποι τῶν ἀνωθεν ὕστερον ἐκίσθησαν».

34. Μ. Trédé, Kairos: problèmes d'étymologie, *Revue des Études Grecques*, 97, 1984, σσ. XI-XVI. Πβ. Ε. Μουτσοπούλου, Οἱ ἱστορικὲς κρίσεις, *Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐπίσημοι λόγοι...*, 1977-1978, 22, 1979, σσ. 57-72.

στην *Πολιτεία* του τὸν ἰδανικὸ ἀριθμὸ τῶν κατοίκων μιᾶς πολιτείας σὲ χιλίους· ἀργότερα, στοὺς *Νόμους*, σὲ πεντακισχιλίους. Θεωρῶντας αὐτοὺς τοὺς ἀριθμοὺς ὑπερβολικούς³⁵, ὁ Ἀριστοτέλης ἐνίσταται κατὰ τῆς ἀριθμητικῆς αὐτῆς. Ἀντιτίθεται τόσον πρὸς τὴν ὑπερβολικῶς μεγάλην πολιτεία³⁶, δυσχερῶς διακυβερνήσιμην, ὅσον καὶ πρὸς τὴν ὑπερβολικῶς μικρὴν, ἣ ὅποια δὲν διαθέτει αὐτάρκειαν, ἀλλὰ καὶ προσδιορίζει τὰ πληθυσμικὰ ὅρια τῆς δημογραφικῶς τέλειας πολιτείας σ' ἓναν ἀριθμὸ κατοίκων ὁ ὁποῖος, κατὰ περίπτωσιν, τῆς εἶναι ὁ καταλληλότερος, κι ὁ ὁποῖος δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑπόκειται σ' αὐξήσιν ἢ σὲ μείωσιν. Ὑπέρβασις ἢ ἀδυναμία προσεγγίσεως τοῦ ὁρίου αὐτοῦ, ποὺ εἶναι μιὰ μεσότης κι ἓνας ποσοτικὸς καιρὸς, σημαίνει, γιὰ μιὰν πολιτεία, εἰσαγωγὴν τοῦ ἄγαν ἢ τοῦ ἀνεπαρκοῦς στὴν ὑπαρξή της³⁷.

Ἐνα τελευταῖο χωρίον τῶν *Μετεωρολογικῶν*³⁸ περιέχει περιγραφὴν τῆς φύσεως τῶν ὀρυκτῶν. Ὅλα τὰ ὀρυκτά, διακριβώνει ὁ φιλόσοφος, δημιουργοῦνται ἀπὸ ἀναθυμιάσεις, ξηρὲς ἢ ἀτμώδεις, ἀναλόγως τῆς περιπτώσεως. Ἀπ' ὅλα ὅμως μονάχα τὰ μέταλλα δημιουργοῦνται πρὶν ἀκόμη αὐτὴ ἢ ἀναθυμίαση προκληθῆ. Συνεπῶς, καὶ δυνάμει, «ἡ ὕλη τους ὑπῆρξεν ὕδωρ ἤδη προηγουμένως, ἀλλὰ δὲν εἶναι ὕδωρ πλέον. Τὰ μέταλλα δὲν εἶναι πιά (οὐκέτι) ὅπως οἱ χυμοὶ ποὺ ὀφείλονται σὲ ποιοτικὴν μεταβολὴν τοῦ ὕδατος»³⁹. Ἐδῶ, δυὸ παρατηρήσεις ἐπιβάλλονται. Ἀφ' ἑνός, ὑποτίθεται πῶς τὰ μέταλλα εἶναι μέταλλα ἀκόμη κι ὅταν στεροῦνται τοῦ ὑδάτινου συστατικοῦ των. Ἀντιθέτως, τὸ ἀρχικὸ των αὐτὸ συστατικὸ παύει ἀκριβῶς νὰ εἶναι συστατικὸ μεταλλικὸ μόνις ἐπισυμβῆ ὁ χωρισμὸς ὁ ὁποῖος, συνεπῶς, ἀποβαίνει ἓνας καιρὸς. Ἀφ' ἑτέρου, μὲ τὴν ἴδιαν εὐκαιρία, γίνεται ὑπαινιγμὸς σ' ἓναν ἄλλον καιρὸν ὁ ὁποῖος πρυτανεῦει ἐπὶ τῆς διαδικασίας ποιοτικῆς μεταβολῆς τῆς φύσεως τοῦ ὕδατος μόνις αὐτὸ μεταβάλλει ποιότητα ἢ ἀποκτήσει νέαν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει στὶς κρίσιμες αὐτὲς φάσεις τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ὕδατος κεφαλαιώδη σπουδαιότητα.

Ἐγκαταλείπομε τώρα τὸ πεδίου τῆς φυσικῆς γιὰ τὸ πεδίου τῆς βιολογίας. Ἀπὸ τὰ τρία χωρία τοῦ *Περὶ ζώων γενέσεως* ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν, τὸ πρῶτον ἀφορᾷ στὰ ὠτόκια: ἔντομα, ἰχθῦς..., εἰδικώτερα στὶς διαστάσεις τῶν θηλέων, μείζονες

35. Πβ. *Πολιτικά*, Β6, 1265a 10-11.

36. Πβ. αὐτόθι, Η4, 1326a 5 - b 25 26-27: «χαλεπὸν, ἴσως δ' ἀδύνατον, εὐνομεῖσθαι τὴν λίαν πολυάνθρωπον».

37. Πβ. αὐτόθι, 1326b 22-24: «δῆλον τοίνυν ὡς οὗτός ἐστι πόλεως ὕρος ἄριστος, ἡ μεγίστη τοῦ πλήθους ὑπερβολὴ πρὸς αὐτάρκειαν ζωῆς εὐσυνόπτως».

38. *Μετεωρ.*, Γ6 378a 21 - b 4.

39. Πβ. αὐτόθι, 378a 35 - b 1: «Δυνάμει μὲν γὰρ ἡ ὕλη ὕδατος ἦν, ἔστι δ' οὐκέτι, οὐδ' ἐξ ὕδατος γενομένου διὰ τι πάθος, ὥσπερ οἱ χυμοί». Πβ. *Περὶ αἰσθ.*, 4, 442a 20.

τῶν διαστάσεων τῶν ἀρρένων⁴⁰: «στὰ περισσότερα τῶν εἰδῶν... τὰ θήλεα εἶναι μεγαλύτερα τῶν ἀρρένων, καὶ τὰ τελευταῖα αὐτὰ δὲν διαθέτουν σπερματικούς πόρους»⁴¹. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ παραλληλίζεται πρὸς ἐκείνη μιᾶς σημαντικῆς ιδιότητος, ὅτι δηλαδή στὰ ἴδια αὐτὰ εἶδη ὁ ρόλος τῆς γονιμοποιήσεως ἀνήκει στὸ θῆλυ (ἀντιπαρέρχομαι τὶς λεπτομέρειες)⁴². Ὁ Ἀριστοτέλης ἀφήνει νὰ ἐννοηθῆ πὼς ἡ διαφορὰ τοῦ σωματικοῦ μεγέθους ἀνταποκρίνεται πρὸς μιὰν βιολογικὴ σκοπιμότητα⁴³. Ἐπιμένει ὡστόσο ἰδιαίτερα ἐπὶ τοῦ ὅτι οἱ δύο προηγούμενες διαπιστώσεις ποὺ ἀναφέρονται ἢ μὲν στὶς διαστάσεις τοῦ θήλεος, ἢ δὲ στὸν ρόλο του κατὰ τὴν γονιμοποίηση, δὲν εἶναι καθόλου γενικεύσιμες, ἀλλ' ὅτι ἀπλῶς ἀφοροῦν σὲ μιὰν πλειονότητα, ὅχι στὸ σύνολο, τῶν εἰδῶν. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐντιμότης τοῦ Σταγειρίτου ἐκδηλώνεται μετ' ἐπιμονῆς («ἐν τοῖς πλείστοις... ἐπὶ πολλῶν,... ἐπ' ὀλίγων»), ὥστε ν' ἀποφεύγεται τελεσίδικον συμπέρασμα: «δὲν διαθέτομε ἀκόμη (οὐπω) ἀρκετὰ παρατηρήσιμα στοιχεία (συνεώραται) ὥστε νὰ εἴμεθα σὲ θέση νὰ προχωρήσωμε σὲ γενικὴν κατάταξη» (γένει διελεῖν)⁴⁴. Τὸ ἐπιστημολογικὸ πρόβλημα συνίσταται ἐδῶ στὴν προσωρινὴν ἀνεπάρκεια τῶν δεδομένων τῆς παρατηρήσεως: ὁ ἀριθμὸς των δὲν εἶναι ἀρκετὸς γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ κρισίμου τῆς βεβαιότητος ποὺ ὑποτίθεται πὼς ἐδῶ θὰ λειτουργοῦσεν ὡς καιρὸς παρέχων στὸν ἐπιστήμονα τὴν εὐχέρεια ν' ἀποφασίσει τελειωτικὰ.

Ἐνα παρόμοιο ἐπιστημολογικὸ πρόβλημα, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀνεπάρκεια τῶν δεδομένων τῆς παρατηρήσεως, τίθεται σ' ἓνα δεύτερο χωρίον τοῦ *Περὶ ζῴων γενέσεως*⁴⁵. Ἐδῶ ἐμπλέκονται οἱ ιδιότητες τοῦ σπέρματος, ἰδιαίτερα τὸ περιεχόμενον του: ἄραγε, τὸ σπέρμα ἐμπεριέχει δυνάμει τὰ διακεκριμένα μέλη τοῦ μελλοντικοῦ ζῴου ὀργανισμοῦ (χέρι, πρόσωπο κτλ.) ἢ μήπως τὸν ὀργανισμό αὐτόν, ἀδιακρίτως, κατὰ τὸ σύνολόν του, ὁ ὁποῖος διαφορίζεται σ' ἓνα ἐπόμενο στάδιο⁴⁶; Ἀναμφιβόλως, ἂν τὸ χέρι ἢ τὸ πρόσωπο ἑνὸς ζῴου ὄντος ὑπάρχουν ἐνεργεῖα, ὑπάρχουν καὶ δυνάμει μέσα στὸ σπέρμα⁴⁷. Ἡ ἀναλογία αὐτὴ δὲν εἶναι, φυσικά, παρὰ ἡ ἐφαρμογὴ

40. *Περὶ ζῴων γεν.*, A16, 721a 12-21.

41. *Αὐτόθι*, 721a 12-14: «ἐν τοῖς πλείστοις τὰ θήλεα μείζω τῶν ἀρρένων ἐστίν. Πόρους δὲ τὰ ἄρρενα θορικούς οὐ φαίνεται ἔχοντα».

42. *Αὐτόθι*, 721a 14-15.

43. *Αὐτόθι*, 721a 19-20: «τὰ γὰρ θήλεα μείζω τῶν ἀρρένων ἐστὶ διὰ τὸ συμφέρειν».

44. *Αὐτόθι*, 721a 16-17: «Ὡστε δὲ γένει διελεῖν, οὐπω συνεώραται». *Περὶ τοῦ συνορᾶν*, πβ. Chang-Un Kwon, *Τὸ πρόβλημα τοῦ ἐπαγωγικοῦ συνορᾶν τῶν καθόλου κατ' Ἀριστοτέλη*, Ἀθήνα, 1984.

45. *Περὶ ζῴων μορ.*, A19, 726b 17-22.

46. Πβ. *αὐτόθι*, 726b 17-18: «ὥστε τὸ σπέρμα ἐστὶ (α) τὸ τῆς χειρὸς ἢ τοῦ προσώπου ἢ (β) τοῦ ὄλου ζῴου ἀδιορίστως χεῖρ ἢ προσωπον ἢ (γ) ὄλον ζῴον».

47. *Αὐτόθι*, 726b 17-18: «οἷον ἐκείνων ἕκαστον ἐνεργεῖα τοιοῦτον τὸ σπέρμα δυνάμει».

της γενικής αναλογίας που υφίσταται μεταξύ του *δυνάμει* και του *ἐνεργεία*, κατά τον Ἀριστοτέλη⁴⁸. Ἡ δυσχέρεια ἐντοπίζεται ἀλλαχοῦ· πρόκειται περὶ τῆς διαπιστώσεως τοῦ ἂν τὸ σπέρμα ἐνεργεῖ σύμφωνα πρὸς τὴν ἰδιαίτερη σύστασή του ἢ ἐὰν μεταφέρει μιὰν ζωτικὴν ἀρχὴν ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πραγματικὸν αἷτιον τῆς μεταβιβάσεως τῆς ζωῆς⁴⁹. Ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται νὰ προτιμᾷ τὸ δεύτερον ἐνδεχόμενον τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ζωτικῆς ἀρχῆς⁵⁰. Οὔτε ὅμως καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἐκφέρει τελικὴν κρίσιν, ἀφοῦ δὲν διαθέτει ἀκόμη (οὐπω) ἐνδείξεις⁵¹. Ἀφοῦ τὸ κρίσιμο κατώφλιον ἐπαρκουσῶν ἀποδείξεων δὲν ἔχει ἀκόμη προσεγγισθῆ, ὁ φιλόσοφος φρονίμως ἐπέχει ἀπὸ τοῦ νὰ ἐπιλέξει ἀνοιχτὰ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο ἐνδεχόμενον. Πάλιν ἐδῶ ὁ καιρὸς ἀσκεῖ τὴν ἀνασταλτικὴν ἐπιστημολογικὴν του ἐνέργειαν.

Στὸ *Περὶ ζώων γενέσεως* ὁ Ἀριστοτέλης διεβεβαίωσε πὼς τὸ χέρι ἢ τὸ πρόσωπο τοῦ στερούμενου ψυχῆς καί, γενικῶς, ζωτικῆς ἀρχῆς, ζῶου δὲν ἔχει παρὰ τὸ ὄνομα τῆς χειρὸς ἢ τοῦ προσώπου⁵². Στὸ *Περὶ ζώων μορίων* ἐπανέρχεται ἐπὶ τοῦ θέματος προκειμένου νὰ τὸ διαπραγματευθῆ αὐστηρότερα στὸ πλαίσιο τῆς κριτικῆς του κατὰ τῆς συγχρόνου του μηχανιστικῆς φυσιολογίας: «Εἶναι συνεπῶς προφανές», σημειώνει, «... πὼς πρέπει νὰ ὀρισθῆ τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ ζῶντος, νὰ περιγραφῆ αὐτὸ ποὺ εἶναι, νὰ τονιστοῦν, ἢ φύση του, οἱ ιδιότητές του, καὶ νὰ ἐξεταστῆ καθέν' ἀπὸ τὰ μέλη του χωριστὰ, ὅπως γίνεται κατὰ τὴν ἐξήγησιν τῆς μορφῆς τῆς κλίνης· ... ἂν τὸ χαρακτηριστικὸν αὐτὸ εἶναι ἡ ψυχὴ ἢ, ἔστω, ἓνα μέρος τῆς ψυχῆς ἢ κάτι ποὺ ἀδυνατεῖ νὰ ὑπάρξει δίχως τὴν ψυχὴν, (...) στὸν φυσιολόγον ἀπόκειται νὰ ὀμιλεῖ περὶ ψυχῆς καὶ νὰ ἔχει γινῶσιν, ἂν ὅχι τῆς ὅλης ψυχῆς, τοῦλάχιστον τοῦ μέρους τῆς ποὺ καθιστᾷ τὸν ζωντανὸν ὄργανισμὸν ὅ,τι εἶναι»⁵³. Ἀνέφερα τὸ χωρίον γιὰ νὰ παράσχω μιὰν ἰδέαν περὶ τοῦ πλαισίου ἔπου ἐντάσσεται ἡ διαβεβαίωσις τοῦ Ἀριστοτέλους, κατὰ τὴν ὁποίαν «εἶναι γεγονός ὅτι, ἅπαξ ἢ ψυχὴ ἐξαφανιστῆ, τὸ ζῶν ὄν δὲν ὑπάρχει πιά καὶ (ὅτι) κανέν' ἀπὸ τὰ μέλη του δὲν παραμένει πιά ἀναλλοίωτον, ἐκτός τῆς ἐξωτερι-

48. Πβ. *Μ.τ.φ.*, Η6, 1045b 21: «τὸ δυνάμει καὶ τὸ ἐνεργεία ἓν πὼς ἐστίν». Θ6, 1048b 8: «ἐνεργεία λέγεται τὰ μὲν ὡς κίνησις πρὸς δύνειν, τὰ δ' ὡς οὐσία πρὸς τινα ὕλην».

49. Πβ. *Περὶ ζώων γεν.*, Α19, 726b 20-22: «πότερον τὸ σῶμα τοῦ σπέρματός ἐστὶ τὸ αἷτιον τῆς γενέσεως ἢ ἔχει τινα ἔξιν καὶ ἀρχὴν κινήσεως γενετικὴν».

50. Πβ. *αὐτόθι*, 726b 23-24: «οὐδὲ γὰρ χεῖρ οὐδ' ἄλλο τῶν μερῶν οὐδὲν ἄνευ ψυχῆς ἢ ἄλλης τινὸς δυνάμεώς ἐστὶ χεῖρ οὐδὲ μόριον οὐθέν, ἀλλὰ μόνον ὁμώνυμον». Πβ. *Περὶ ζώων μορ.*, Α1, 641a 18-20.

51. Πβ. *Περὶ ζώων γεν.*, Α19, 726b 19-20: «τοῦτο γὰρ οὐπω δῆλον ἡμῖν ἐκ τῶν διωρισμένων».

52. Πβ. *αὐτόθι*, 726b 20.

53. Πβ. *Περὶ ζώων μορ.*, Α1, 641a 14-24.

κῆς του ἐμφανίσεως...»⁵⁴. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχεν ἤδη προηγουμένως προβάλλει τὴν ἴδια ἰδέα κατὰ τρόπον γραφικώτερον, συγκρίνοντας τὸ χέρι ἑνὸς νεκροῦ πρὸς ἓνα χέρι ξύλινο⁵⁵. Στὸ *Περὶ ζώων γενέσεως* ὁ φιλόσοφος εἶχε χρησιμοποιήσει πρὸς τὸν ἴδιο σκοπὸ τὴν ἔκφραση: «στερούμενα αὐτῆς τῆς δυνάμεως (δηλαδὴ αὐτῆς τῆς ζωτικῆς ἀρχῆς), οὔτε τὸ χέρι οὔτε ἄλλο μέλος τοῦ σώματος δὲν εἶναι πιά ὅ,τι ἦσαν: ἀπλῶς ὀνομάζονται ἔτσι»⁵⁶. Ἄς τονιστῆ πὼς αὐτὸ τὸ δὲν εἶναι πιά, πού δηλώνεται ἀπὸ τὸ οὐδὲν ἔτι τοῦ ἀριστοτελικοῦ κειμένου, προσδιορίζει τὴν καιρικότητα τῆς ζωτικῆς ἀρχῆς καθὼς καὶ τὸ κρίσιμον τοῦ χαρακτῆρός της. Παροῦσα ἤδη μέσα στὸ σπέρμα. ἡ ἀρχὴ αὐτὴ παρακολουθεῖ κ' ἐμψυχώνει τὸν ζωντανὸν ὄργανισμὸν ἀπὸ τὴν γένεσίν του ὡς τὸν θάνατό του ὁ ὅποῖος συμπίπτει πρὸς τὴν στιγμὴν ὅπου ἡ ἀρχὴ ἐκείνη ἐγκαταλείπει τὸν ὄργανισμὸν. Συλλαμβάνει κανεὶς πληρέστερα τὴν καιρικότητα τῆς στερήσεως αὐτῆς, ἂν λάβει ὑπ' ὄψιν ὅ,τι ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει ἐν συνεχείᾳ στὸ *Περὶ ζώων μορίων*: ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ κινουῦσα δύναμις τοῦ ζωντανοῦ ὄντος κι ὁ σκοπὸς γιὰ τὸν ὅποιον τὸ ὄν ὑπάρχει⁵⁷. Ἡ στιγμὴ τῆς γενέσεως κ' ἡ στιγμὴ τοῦ θανάτου εἶναι στιγμὲς καιρικῆς, ἀφοῦ σημειώνουν ἀντιστοίχως δυὸ οὐσιώδεις μεταβολές πού εἶναι ἡ ἐναρξὴ καὶ τὸ τέλος τῆς ζωῆς.

* * *

Τὰ ὀλίγα αὐτὰ παραδείγματα πού ἔχουν ληφθῆ ἀπὸ τὰ ἀριστοτελικά ἔργα περ τῶν ἐπιστημῶν τῆς φύσεως συντρέχουν, καθένα μὲ τὸν τρόπο του, στὴν διακρίβωσι τῆς σημασίας τῆς ἰδέας τοῦ καιροῦ, καθαρῶς προσδιοριζόμενης ἢ ἀπλῶς ὑποβαλλόμενης. Γενικῶς, θὰ ἐμμείνω σ' ὅ,τι ἔχω ἀλλαχοῦ διατυπώσει, ὅτι δηλαδὴ, γιὰ τὸν Σταγειρίτην, ἡ ὄντολογικὴ ἐκδοχὴ τῆς ἔννοιας τοῦ καιροῦ, συνδυαζόμενη πρὸς ἐκείνην τοῦ μέτρου, συνάπτεται, μαζὶ μὲ τὴν τελευταία αὐτήν, πρὸς τὴν πρακτικὴν τῆς ἐκδοχῆς⁵⁸. Θὰ προσθέσει ὡστόσο κανεὶς, ἐφεξῆς, πὼς ἡ ἴδια αὐτὴ ὄντολογικὴ ἐκδοχὴ συνδυάζεται καὶ πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ τὴν ἐπιστημολογικὴν ἐκδοχὴν τοῦ

54. Πβ. *αὐτόθι*, 641a 18-21.

55. Πβ. *αὐτόθι*, 641a 3-6: «οὐδὲ τῶν τοῦ τεθνηκότος μορίων οὐδὲν ἔτι τῶν τοιούτων ἐστὶ λέγω δ' οἷον ὀφθαλμός, χεῖρ. Λίαν οὖν ἀπλῶς εἴρηται καὶ τὸν αὐτὸν τρόπον ὡσπερ ἂν εἰ τέκτων λέγοι περὶ χειρὸς ξυλίνης».

56. Πβ. *Περὶ ζώων γεν.*, A19, 726b 23-24.

57. Πβ. *Περὶ ζώων μορ.*, A1, 641a 27: «καὶ ἔστιν αὕτη καὶ ὡς ἡ κινουῦσα καὶ ὡς τὸ τέλος» Πβ., μεταξὺ ἄλλων, *Περὶ ψυχῆς*, B2, 414a 12: «ἡ ψυχὴ τοῦτο ᾧ ζῶμεν καὶ αἰσθανόμεθα καὶ διανοούμεθα πρῶτως» ἩΘ. *Νικομ.*, A6, 1098a 13: «ζωή, αὕτη δὲ ψυχῆς ἐνέργεια».

58. Πβλ. *Kairos et comportement* (πβ. *ἀνωτ.*, καὶ σημ. 4).

δρου. Πράγματι, ο καιρός εμφανίζεται ως ένα ελάχιστον όπου ένυπάρχει ο ουσιαστικός παράγων μιᾶς κρίσιμης μεταβολῆς ποῦ ἐπεμβαίνει στο ἐπίπεδο τόσον τῆς πραγματικότητας ὅσον καὶ τῆς συνειδήσεως τοῦ ἐπιστήμονος ὁ ὁποῖος ἐξετάζει τὴν πραγματικότητα αὐτήν. Ὁ καιρός παραμένει ἀδιάκριτος τῆς προθετικότητας τῆς συνειδήσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐμμονῆς της στὴν ἐξήγηση τοῦ ἐπιστημονικοῦ φαινομένου. Ἄν ἐπιδέχεται ὀρισμοῦ ὡς «διαφορᾶς μεταξὺ τοῦ οὐπα καὶ τοῦ οὐκέτι», συνάγεται πῶς καθεμιά ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτές, χωριστὰ λαμβανόμενη, εἶναι σὲ θέση νὰ τὸν ὑποβάλλει ἀφ' ἑαυτῆς, στο μέτρον ὅπου ἡ ἴδια καλεῖ αὐτομάτως τὴν ἄλλην. Ἄρκει συνεπῶς ὁ καιρός νὰ νοηθῆ μονομερῶς, προκειμένου ἢ προβληματική του νὰ ἐφαρμοσθῆ κατὰ τὸ σύνολόν της ἐπὶ τῆς πραγματικότητας τῆς φύσεως. Ὁ καιρός τῶν φαινομένων ἐνεργοποιεῖται, μὲ τὴν σειρά του, στο ἐπίπεδο τῆς ἐπιστημονικῆς συνειδήσεως ποῦ τὸν συλλαμβάνει καὶ τὸν ἀξιοποιεῖ πρὶν προχωρήσει στὴν ἐξήγησή του διὰ μέσου τῆς ἐκ μέρους της ἐξηγήσεως τῶν ἀποτελεσμάτων του, ἐπιβεβαιώνοντας, ὡς ἐκ τούτου, τὴν ἐπιθυμητὴν ὁμολογία μεταξὺ τοῦ κόσμου καὶ τῆς συνειδήσεως ποῦ τὸν ἐρμηνεύει. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποβαίνει ὁ πρῶτος προωθήσας τὴν ἰδέαν αὐτῆς τῆς ὁμολογίας ὡς ἀναγκαίας στο ἐπίπεδο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης τῆς φύσεως.

R É S U M É

Kairos ou le *minimum* critique
dans les Sciences de la Nature selon Aristote

Le cadre dans lequel la notion de *Kairos* est mentionnée par Aristote relativement aux sciences de la nature rappelle celui de la «philosophie du non» chez Bachelard. Dans le découpage temporel de la réalité, en avant, pendant et après, la conscience s'intercale par ses deux catégories propres du *pas-encore* et du *jamais-plus...* Aristote est bien conscient du caractère opportun de *Kairos*, essentiel au développement systématique de la science. À partir du niveau méthodologique, la notion de *Kairos* passe au niveau épistémologique proprement dit, où elle permet de se rendre compte du mouvement critique dans la constitution des théories scientifiques de l'antiquité. Moyennant des exemples tirés de la physique et de la biologie aristotéliennes, l'acception ontologique de *Kairos* rejoint la notion de la mesure et sa valeur pratique. Le *Kairos* ne se distingue pas de l'intentionnalité du savant en confirmant l'existence d'une homologie entre le monde-objet que la science étudie et la conscience. Aristote fut le premier d'insister sur la nécessité de cette homologie.